

מקורות נבחרים

- 1) אל-עארף, ע': חלזות באר-שבע ושבתיו (חרגום קפליק, מ'), בוסתנאי, תל-אביב, 1938.
- 2) ווייל, א': פ: מטעי המלחמה בא"י, מערכות, תל-אביב, 1951.
- 3) בן-אריה, י' וספיר, ש': "ראשייתה של באר-שבע בשלהי החקופה העות'ומאנית", ספר באר-שבע (בעריכת גרדוס, י' ושרטן, א'), כתר, ירושלים, 1979.
- 4) אטינגון, ר': "חקופת המנדט הבריטי", ספר באר-שבע (כנ"ל), כתר, ירושלים, 1979.
- 5) ישראלי, ע': "באר-שבע בחקופת המנדט הבריטי", נופים, 8, 1977.
- 6) ישראלי, ע': "הולדת באר-שבע בחקופה שבין שיבת ציון והכיבוש הערבי", ספר יעקב גול (בעריכת הוכרמן, י'), להב, מ' וצמרון, ע', ראובן מס, ירושלים, 1979.

ב. חלקות הבעלות וחלקות העיבוד בכפרי המיעוטים בגליל

1. מהות הבעיה ומשמעותיותה

אחד הנושאים החשובים ביותר בניתוח שימושי קרקע חקלאיים במגזר המיעוטים בכלל ובמרחב הגליל בפרט, נוגע למיבנה הבעלויות על הקרקע, סיווגן ובעיותיהן, וכן לגודלה של חלקת העיבוד החקלאי. אין ספק, כי הא בהא תליא: וניתן להצטער על כך, שחלק ניכר מהמחקרים על שימושי הקרקע מתעלם משני נושאים חשובים אלה. אחד הגורמים, העשוי להשפיע על גודל חלקת העיבוד היא חלקת הבעלות. ואכן, ההנחה המקובלת גורסת, שבקרקעות פרטיות תיקצאנה חלקות העיבוד קטנות יותר מאשר בקרקעות ציבוריות, ולכן פיצול הבעלויות הפרטיות ישפיע, בהכרח, על ריבוי חלקות העיבוד הקטנות במגזר המיעוטים בגליל. קושי אובייקטיבי בחקר הנושא נובע מהתחמקותו של מינהל מקרקעי ישראל להעמיד לרשות המעיין בבעיה את נתוני סיווג הבעלויות במשבצות הכפריות המוללות של מספר כפרי מיעוטים.

אי לכך, נאלצנו להסתפק בנתונים חלקיים בלבד מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בבואנו לבדוק את הנושא בחחום עיסוקנו — ששת כפרי המיעוטים בבקעת בית כרם שבגליל. בבדיקה זו הוברר, כי 92%-98% מכלל השטחים המעובדים השתרעו (כבר ב-1971) בחחומי בעלויות פרטיות. רק בכפר רמה (א-ראמי) הצטיירה תמונה חריגה, שכן כ-27% משטחי המעובדים שוייכו לבעלויות ציבוריות למיניהן, או לבעלויות משותפות ציבוריות ופרטיות. הסבר אפשרי לחריגותה של רמה מחבקשן הן משיעורי ניקודות הבעלים והן מאופי התקלאי המיוחד של כפר זה, כששטחי המטעים שלו מהווים את המרכיב העיקרי בשטחי המעובדים.

מבחינה היסטורית, רישום חלקות הבעלות בא"י ובסתר הפורה על שם מעבדיהן החל עוד במאה ה-19, עקב גורמים שונים ומגוונים. הרישום בא"י התחדש בשנת 1928. לפי דו"ח פרנש לשנת 1931/2 הסתבר, כי משקל האדמות, שעובדו בשיטת "מושאע", היה נמוך יחסית בצפון א"י (רק 35.8%) בהשוואה לחלקי מרכז הארץ והנגב. בבקעת בית-כרם, מקום שם היוו מטעי הזיתים מרכיב מרכזי בחקלאות, לא נפוצה שיטת המושאע. אדרבא, נטיעת מטעים הוליכה, מבחינה היסטורית, להפסקת החלוקה הפריונית ולייצוב שטחי החלקות גם לפני רישום הבעלויות ע"ש מעבדיהן. עתיקות חלק נכבד ממטעי הבקעה מאפשרת להניח, ששיטת המושאע לא התקיימה כלל ועיקר במטעי רמה ובמטעי בקעות תנניה ומגד.

סקר המפות הכפריות (הקטנת גושים בקנ"מ 1:10,000) בתחומי בקעת בית-כרם מלמד, שחלקות הבעלות הרשומות הקטנות ביותר בשטחן משתרעות מסביב למתחמי הגלעין של הכפרים. בעבר המנדטורי היו אלה חלקות חקלאיות מובהקות, ואילו בהווה אלו הם שטחים בנויים למגורים. מכיון שבעבר היו אלה השטחים המועדפים מבחינה חקלאית, ולוא רק מחמת קרבתם למיבני המגורים — הרי שהפיכתם לשטחי בניו למן שנות ה-60 ואילך מעידה על לחץ הגידול הדימוגראפי על השטחים המעובדים מחד גיסא, ועל מהלך נסיגתה של החקלאות כענף תעסוקה עיקרי מאידך גיסא.

גורמים אחרים, שהשפיעו על גדל חלקת הבעלות הרשומה, היו איכות הקרקע והתבליט (השיפוע).

לגבי איכות הקרקע ניתן לומר, כי טיבם של השטחים המעובדים בגליל ההררי, שהם מתפצלים למטליות קטנות עקב טרשיות הקרקע, במרוצת הדורות ובמהלכם של מחזורי ירושה חלה התפצלות נוספת באותן מטליות קרקע ראיות לעיבוד או מעובדות בפועל. מהיבט היסטורי פעל כאן אוחו גורם, שהשפיע על פיצול החלקות סביב מתחמי הגלעין הכפריים הבנויים. שטחים אחרונים אלה היו בעבר תחומי העיבוד החקלאי העיקריים והמידים בסיבות הכפר, שכן הם נהנו מיתרונות ברורים הן מבחינת המרחק (לחלקת-העיבוד) והן מבחינת טיב הקרקע ומתינות התבליט. עם הגידול הדימוגרפי הכפרי התרחבו, בהכרח, שטחי העיבוד והועדפו, כמובן, תחומים בעלי יתרונות קרקעיים וטופוגרפיים אפילו במרחק ניכר מגלעין הכפר. על כן ניתן למצוא גם בהווה התפלגויות של חלקות בעלות קטנות בשטחים מרוחקים, אך זמינים לחקלאות השדה. מכאן ברור, שאי-אפשר למצוא מיתאם אחיד (קורלציה בין גודל החלקה לבין מרחקה ממרכז הכפר) על כל כפר המיעוטים בגליל אפילו בהונת נתונים בעזרת מחשב.

אשר לעניין התבליט, או השיפוע, הוכח, כי גושי חלקות בעלות המשתרעים במחלול צורים, התחום את בקעת בית-כרם מפאת צפון ושיפועיו נעים בין 20%-40%, מתאפיינים בחלקות בעלות גדולות, או בהתפלגות בלתי סימטרית קיצונית של גדלי החלקות. מבחינה היסטורית היו אלה השטחים הבלתי מעובדים בעבר הרחוק וכן גם בהווה. מסתבר, שבעבר כוסו מדרונות אלה, בחלקם, בתורשים ים תיכוני והיוו אזורי רעייה לבהמה הדקה המקומית. גם במקרים אלה לא קבע המרחק מגלעיני הכפרים כלל ועיקר את גדלי החלקות. ועל כן, הקשר בין השיפועים החלולים לבין רדידות הקרקעות והעדר אופקי A — ברור לחלוטין. אין פלא איפוא, שרוב שטחי הגושים הללו במשבצות כפרי בקעת בית-כרם נמצאו בבעלות ממשלתית או ציבורית.

2. דגמי חלקות הבעלות וכיוונייהן

מדדת פראמטרים מוסכמים, כגון היחס בין צירי האורך והרוחב של החלקה, לשם קביעת חוקיות מסוימת בדגמי חלקות הבעלות — אינה מוליכה לאף מסקנה נחרצת, להוציא את הגליל והנראה לעין, שדגמי החלקות השליטים מתאפיינים לרוב במתכונת צורתית אורכית. לפיכך הבעיה המרכזית נוגעת לבירור סיבות תפוצתם של הדגמים האורכיים לגוניהם השונים.

לדעתנו, ההסבר לכך אמור להיות היסטורי. בהנחה, שחלוקת קרקעות הכפר, אשר בוצעה בעבר לפי אמצעי היצור המשפחתיים, או גם לפי מספר הנפשות במשפחה, שמרה על עקרונות השוויון — ניתן לשחזר את עצם תהליך החלוקה כדלקמן: הקרקעות מויינו לפי קריטריונים אחידים (איכות, זמינות למים, אפשרויות ישיבה), וכל משפחה זכתה במספר חלקות בגושים שונים. עקרון השוויון הכתיב את המרחק מקצה החלקה שטח הבנוי במרחקים שווים ככל האפשר. לפיכך נוצרו מלכתחילה דגמי חלקות מוארכות בעלות מרחקים יחידים אל בתי הפלאחים. אילו היו פני השטח אחידים וצורת השטח הבנוי הייתה מעגלית, ניתן היה לקבל אורח עיוני מערך חיבורי (רדיאלי) של שטח מעובד, המחולק לרצועות מוארכות ושוות שטח. אולם כיוון ובמצאות פני השטח מגוונים, נוצרו מלכתחילה דפוסי דגם והבדלים בין סדרות שונות של חלקות בחלקים וונים של השטחים המעובדים.

"עקרון הסדרות" הדומות התערער במרוצת הזמן עקב צירוף שטחים חדשים ומרוחקים יותר למעגלי עיבה החקלאי. גורמים נוספים, שערערו את "עקרון הסדרות", היו חוקי הירושה: כל קבוצת חלקות תפצלה לשטחים שונים, בהתאם למספר היוורשים המשפחתיים השונה, וכך חלה בהדרגה מגמת גידול היחס בין צירי האורך לצירי הרוחב באותן חלקות משפחתיות, שהתגלגלו והתפלגו בירושה. בשלב נוסף, עם ייצוב בעלות על החלקות ואפשרויות העברתן או מכירתן, השתבשו דגמי החלקות המוארכות ביתר שאת. בסופו ל דבר, התקבל מערך חלקות השונה מכפר לכפר, ולכן אין כל אפשרות של הכללה ע"י מדגם. ניתן רק לבצע בחני סמיכות בין מספר כפרים, אשר יוליכו להתפלגויות דומות במגמתן הכללית, אך עם סטיית גדולות ולכות.

לעומת זאת אין החלקות הביתיות ("חואכר") בכפרים עצמם מראות בדרך כלל על דגמים מוארכים, וגם יקרים אלה הסיבה היא היסטורית: החלקות הביתיות היוו מאז ומעולם רכוש פרטי, אפילו בחקופות מחזורי ולקות המחודשות של שיטת "המושאע" הכלל כפרית. והערה נוספת: ייתכן והתארכות דגמי חלקות

הבעלות במקביל למדרון הסבירה את שיטת החריש השיפועית והמוטעה של הפלאח הערבי. בסיכום ביניים ניתן להניח בוהדות מספר הנחות לפרק זה של דיונונו:

(א) הדגם המוארך והצר של חלקת הבעלות, ששכיחותו רבה גם עתה, היה מלכתחילה הדגם המקורי; (ב) המרחקים השונים של החלקות ממתחם הגלעין הכפרי אינם מסבירים את גודלן וצורתן; (ג) מסתבר, שלטופוגרפיה נדעה השפעה מסוימת בהתנויית צורת החלקה וכיוונה — במקביל לשיפועי המדרונות, ואולי הייתה לכך השפעה על כיוון החריש; (ד) התפצלות החלקות בתנאי קרקע ושיפוע אחידים הייתה מותנית בעיקר בדרכים או בנתיבי גישה (כגון כביש עכו—צפת), ולכן כיווניהן נקבעו בניצב או באלכסון מתוך לצירי הגישה. גורם זה התבלט בבירור בעדיפותו על פני גורם המרחק ממתחם הגלעין הכפרי; (ה) טשטוש צביץ הדגם המקורי של חלקת הבעלות נבע מהחפלויות בלתי סימטריות, מחמת ירושה, בין משפחות בעלות צאצאים—יורשים במספרים שונים, וכן עקב מחזורי מכירות ושינויי בעלויות; (ו) במדרונות — התפצלות החלקות היא בלתי סימטרית, הן מבחינת הגודל והן מבחינת הכיוון והצורה. חלקות גדולות מאוד אופייניות לכל הגושים הכפריים במרחב המדרון הגדול ("מתלול—צורים"). רובן ככולן מצויות בבעלות ממשלתית או ציבורית, ומחוץ לשטח שנובד ברציפות. (ז) אין אפשרות של הכללה כלל כפרית וקשה לבנות ולהציג מדגם משמעותי.

3. חלקות העיבוד

בבדיקה, שבוצעה במשבצות הכפריות של ששת יישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם הובר, כצפוי, כי מספר חלקות הבעלות גדול יותר ממספר חלקות העיבוד, שכן שטחי המשבצות הכפריות גדול בהרבה משטחי העיבוד בפועל. בהקשר זה ראוי להטעים, כי הדברים אמורים בחקלאות בעל, ולכן היה צורך להעריך את משקל השטח המעובד מכלל השטח הראוי לעיבוד, וכן את אחוז חלקות העיבוד מכלל חלקות הבעלות.

לוח 1: חלקות עיבוד ויחידות מטע לעומת חלקות בעלות (1971)

רמה	סאג'ור	נחף	מג'ד אל-כרם	דיר אל-אסד	בענה	
2550	1688	2110	2591	823	1212	א
431	391	547	640	720	305	ב
9.907	3.907	3.512	7.713	9.003	2.569	ג
18.719	4.361	5.289	8.425	2.522	7.590	ד
18.194	3.394	1.524	7.036	8.982	7.776	ה

ד = שטח ממוצע לחלקת עיבוד (דונם)

ה = שטח ממוצע לחלקת מטע (דונם)

א = מספר חלקות הבעלות

ב = מספר חלקות העיבוד

ג = שטח ממוצע לחלקת בעלות (דונם)

המקורות לעיבודים:

(1) מפות כפריות (הקטנת גושים), קנ"מ 1:10,000, מחלקת-המדירות, 1965/7.

(2) כרטסות כפריות, מפקד החקלאות, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1971.

(3) הערכות משרד החקלאות, נצרת, 1971/2.

לוח 1 מלמד, כי בכל ששת הכפרים מופיעות בממוצע מספר חלקות בעלות בחלקת עיבוד אחת. המספר הגבוה ביותר שייך לרמה — כשש חלקות בעלות ביחידת עיבוד אחת, לעומת 1½ בדיר אל-אסד. ככל שמתרבה מספרן של חלקות הבעלות ביחידת העיבוד, ניתן להניח את האפשרויות הבאות: (א) המדובר בחלקות בעלות סמוכות השייכות לחקלאים מאותה משפחה, ועל כן יחידת העיבוד אחידה; (ב) המדובר

בהחכרה או בחכירה חלקות בעלות סמוכות כדי להגדיל את השטח המעובד או להאחיד את גידוליו: (ג) המדובר במטע זיחים, שצפוייה בו חפיפת שטח כללית בין חלקת העיבוד והבעלות. הואיל ומימדי השטח שהוכרו או נחכרו בכפרי הבקעה, היו מצומצמים ביותר (בין רבע אחוז ל-5% בלבד) — דומה, שהייתה זו אפשרות שולית להסבר. לעומת זאת, נראה בלוח 1 מיחאם חיובי גבוה בין ממוצעי יחידות העיבוד ויחידות המטע ברמה (18-19 דונאם). בהתחשב בעובדה, שכ-80% מהשטחים המעובדים בכפר רמה נתפסו ע"י מטעי זית, מסתבר, שריבוי חלקות הבעלות ביחידת עיבוד אחת בכפר זה — מקורו ברצף שטחי הזיחים. סביר להניח, כי חלקות בעלות סמוכות במטע הזיחים שייכות לאותה בעלות, או למספר אחים במשפחה אחת, והעיבוד בוצע בשותף. הנחה זו מתחזקת בהתחשב באופי תשומת העבודה במטעי הזית, התובעת פעילות מרוכזת לטווח זמן קצר (מסיק). מטעים זעירי שטח, שהתפצלו יתר על המידה בעטים של חוקי הירושה, הונחו כליל במרוצת הדורות. אי לכך הורגשה הנטייה לעכב את פיצול המטע גם לאחר התפלגות המשפחה המורחבת כדי לעבדו בצוותא. מאן נובע, שגם אם הרכוש האגרארי בכללו התפצל בין הבנים היורשים — הרי שקצב התפצלות המטעים, ובמיוחד הזיחים, הכרוכים במסורת של עתיקות וקדושה, היה איטי יותר. בכפר דיר אלי'אסד ניכרה תופעה הפוכה, דהיינו — מינימום (1/2) של חלקות בעלות ביחידת עיבוד אחת. אולם גם בכפר זה תפס המטע כ-72% מהשטח המעובד הכלל כפרי (המצומצם כשלעצמו). לעומת זאת אחוז מספר חלקות העיבוד מכלל מספר חלקות הבעלות הגיע לערך גבוה מאוד (87.5%), ללא מקבילה בכפרי הבקעה האחרים. כתוצאה מכך השטח הממוצע לחלקת עיבוד אחת בדיר אלי'אסד היה הנמוך ביותר מקרב כל כפרי הבקעה — רק 2.522 דונאם (לעומת כ-8.5 ד' במניד אל-כרום וכ-18.8 ד' ברמה), אולם שטחה הממוצע של חלקת המטע בכפר זה היה גבוה למדי, כ-9 ד'. הוזה אומר: בדיר אלי'אסד התקיימה התפלגות בלתי סימטרית קיצונית ביחידות השטח המעובדות, כאשר חלקות הזיחים נותרו גדולות ודומות בממדיהן לחלקות המטע של בענה ומג'ד אל-כרום, בעוד שתחלקות הפלחה היו זעירות ביותר. לדוגמא: שטח חיסת החורף (ב-1971) השתרע על 38 דונם בלבד. שהתחלקו ל-316 חלקות עיבוד, כלומר — ממדים מזעריים של 0.12 דונאם בממוצע לחלקת עיבוד (!). השטח הכולל של מחזור גידולי שדה וירקות באותה שנה הצטמצם ב-51 דונאם, שהתפלגו ל-47 חלקות, דהיינו — 1.06 דונאם בלבד לחלקה בממוצע. נתונים אלה הוכיחו בעליל, שערכה של חלקאות השדה בכפר זה היה בטל בשישים — ואכן, הריבוי המופלג של עובדי חוץ מכלל מועסקי הכפר תמך בהערכה זו. בכפר נחף נכנסו בממוצע 3.8 חלקות בעלות ליחידת עיבוד אחת, שגודלה הממוצע עמד על 5.289 דונאם. ואולם השטח הממוצע ליחידת מטע היה הנמוך ביותר מכל כפרי הבקעה — רק 1.324 ד'. עובדה זו מוסברת על רקע מיעוט שטחי המטע בנחף — רק 10.9% מכלל השטח הכפרי המעובד, ופחות מ-7% מכלל שטחי המטעים המצטברים של ששת כפרי הבקעה. זאת ועוד: 70% מהבעלים על מטעי נחף חלשו על חלקות קטנות בנות 5-1 דונאם בלבד. נמצא אפוא, שמטעי הזית בכפר זה היו שוליים לחלוטין בחשיבותם. היחס ההפוך בין גדל חלקת הבעלות הממוצעת לבין גודל חלקת העיבוד הממוצעת לימד על התנוונתה של חלקאות השדה. ולכן, ככל שמספר רב יותר של חלקות בעלות נכנסו ליחידת עיבוד אחת, הן מבחינה כמותית והן מבחינת יחסי שטח, כן גם ניתן ללמוד על האחדת גידולים ועל יומה חקלאית מקומית (בתנאי בעל). אולם יש לסייג הכללה זו לגבי שטחי מטעי הזית. בנוסף לכך יש להטעים את החפיפה, שנמצאה בין גדל חלקת העיבוד הממוצעת לבין גדל חלקת מטע הזיחים. כן התקיימה התאמה ניכרת בין גדל חלקת המטע לבין שטח הבעלות על יחידת מטע. משמעותה של התאמה זו מדונה לעיל בהדגמה על הכפר רמה.

4. חלקות העיבוד והמשקים

אחת התופעות המרכזיות, המאפיינת את מגזר המיעוטים המרכזיות, היא ריבוי החלקות המעובדות ליחידת משק אחת. ככל שהחלקות מרובות מבחינה מספרית וקטנות מבחינת השטח — כן התוצאות עומדות בעוכרי חקלאות הבעל. לגבי מספר המשקים קיימים נתונים ממקורות שונים, שאינם תמיד זהים, והוא הדין בהערכת סך השטחים המעובדים. המושג "משק חקלאי" במגזר המיעוטים גמיש ביותר ואינו מציין דווקא בעלות (גודל יחידה ממוצעת למשפחה בעלת קרקע חקלאית), אלא מדגיש את יחידת הייצור בקריטריון של הכנסה ריאלית מינימאלית מהחקלאות. לפיכך עלייה בשטח המעובד ליחידת משק אינה מורה, בהכרח, על רמת החקלאות. לעומת זאת התפצלות החלקות מלמדת, לדידנו, על דעיכת הענף. כשדנים בשטח הממוצע ליחידת משק, מצטיירת עקומת ירידה משמעותית בנתון זה למלוא אורך החקופה שנבדקה (1950-1971), וזאת

נוכח העובדה שממוצע הנפשות למשפחה חקלאית הלך וגדל והגיע בשנת 1971 לממדים שלהלן: כענה — 8.38 נפשות, דיר אל-אסד — 7.5, מג'ד אל-כרום — 6.62, נחף — 6.22, סאג'ור — 7.93, רמה — 5.86. בכל המקרים הללו הוברר, שגודל המשפחות שהוגדרו כחקלאיות היה גבוה יותר מהממוצעים המשפחתיים הכללי כפריים באותה שנה.

לוח 2: התמורות במשקים, בשטחיהם ובחלקותיהם (1950—1971)

הכפר	מספר המשקים			ממוצע שטח מעובד למשק (ד')			מספר חלקות ממוצע למשק		
	1971	1962	1950	1971	1962	1950	1971	1962	1950
כענה	106	112	118	21.8	32.9	28.8	2.9	10.4	10.4
דיר אל-אסד	118	131	169	15.4	17.2	28.5	6.1	3.6	5.6
מג'ד אל-כרום	184	198	182	29.0	21.9	30.2	3.4	9.8	6.9
נחף	210	178	117	13.8	25.0	30.3	2.6	13.5	7.1
סאג'ור	77	80	60	22.1	19.2	36.8	5.1	2.3	24.8
רמה	349	382	259	23.1	19.2	26.7	1.2	5.2	5.3

- המקורות לעיבוד: (1) נועם מ', מפקד החקלאות, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1951.
 (2) (—) ממצאי הסקר והצעת פיתוח, א', 1962, מש' החקלאות, נצרת 1963.
 (3) (—) כרטסות כפריות, מפקד החקלאות, 1971, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

בנושא מספר החלקות הממוצע ליחידת משק (ראה לוח 2), אנו עדים לירידה משמעותית בעיקר בעשור השני (1962—1971). ירידה זו אינה מקבילה לתמורות, שחלו בגודל השטח המעובד בממוצע ליחידת משק, ונהפוך הוא: בכפרים כמג'ד אל-כרום, סאג'ור ורמה חלה אפילו עלייה בשטח המעובד הממוצע ליחידת משק בעשור השני (1962—1971). בכפרים, שבהם חודשה הפארצלציה, הופקעו גושים ונוספו גושים חדשים. השתבש המחזור ההיסטורי של ההתפצלות הירושית של חלקות הבעלות, ובעקבותיו — חלקות העיבוד. בכפר דיר אל-אסד, למשל, נקבע מערך הבעלות, לאחר שינויים רבים בעקבות הקמת כרמיאל, בדצמבר 1965: 823 חלקות בעלות שהתפלגו על פני 14 גושים; בשנת 1971 נימנו 720 חלקות עיבוד. הווה אומר: רק 1.43 (1½) חלקות בעלות נכנסו בממוצע לחלקת עיבוד אחת, והיה זה — כזכור — ערך נמוך מאד. מהחזור התפצלות חלקות העיבוד חודש אפוא למן שלהי שנת 1965, ולכן במעבר משנת 1962 (לפני הפארצלציה) ועד לשנת 1971 חלה גם עלייה במספר החלקות הממוצע למשק חקלאי מ-3.6 ל-6.1 (ראה לוח 2). בכפר הדרווי סאג'ור התגלגלו העניינים באורח שונה: התפצלות מספר החלקות למשק הגיעה כבר לשיא (24.8) בשנת 1950; לא נותרו שטחי עבודה, שכן כל השטחים הראויים לעיבוד (2,210 ד') נוצלו, בניגוד למצבם של הכפרים האחרים. ממוצע השטח לחלקה — מתוך כ-25 חלקות למשק — היה נמוך ביותר — רק 1.48 ד', כאשר רוב השטח המעובד (87.8%) הוקצה לגידולי שדה למיניהם ולא דווקא למיני עיבוד. וכדורוים הם ברפארצלציה ובאיחוד חלקות עיבוד. חלק ניכר מהגברים המפרנסים נפלטו להעסקות חוץ, וכדורוים הם מצאו פרנסתם בזרועות הביטחון למיניהן, ולכן כבר בשנת 1962 הצטמצם השטח הממוצע ליחידת משק פי שניים לערך, ומספר החלקות למשק ירד עד כדי 2.3. בעשור השני (1962—1971) חלה עלייה קלה בגודלו הממוצע של המשק, ובמקביל לכך גדלה מחדש מגמת התפלגות החלקות עד ל-5.1 למשק. בכל הכפרים שבגליל, שהתבססו בעיקר על חקלאות בעל, חלה ירידה ריאלית במספר המשקים ובממוצע השטח המעובד ליחידת משק במרוצת השנים 1950—1971, אפילו אם מבחינה כמותית לא השתנו כמעט הנתונים, שכן

דול הדימוגרפי באוכלוסייה החקלאית עלה ולא פחת. אם נוסיף לכך את שיעורי העלייה המוחלטת הסית בתעסוקות חוץ כפריות בתקופה האמורה. כי אז התקבל בבירור חמונת דעיכתה של חקלאות הבעל יל ההררי.

התפלגות יחידות הגודל של המשקים

בשנת 1950 נימנו 12,619 משקים חקלאיים במגזר המיעוטים בכל מדינת ישראל. יחידת הגודל המשקית ביחה ביותר בקנה המידה הארצי (+ 50 דונאם) כללה 27% מכלל משקי המיעוטים. יחידת הגודל השנייה ביחותה (10-19 דונאם) הקיפה רק 16.2% מכלל המשקים, ואילו 4.8% מהם היו חסרי קרקע בכלל. בגליל זחון הצטיירה תמונה שונה: המשקים הגדולים (+ דונאם) הקיפו 42% מהסה"כ, ואילו במקום השני לם השכיחויות עמדו משקים בני 20-29 ד' בשיעור 13.9%. משקים ללא קרקעות הוו רק 1.4% מכלל קי המיעוטים בגליל התחתון. הגודל המשקי השכיח בבקעת בית-כרם עמד על 10-19 ד' (21.5%). זצריפים ביחד את יחידות הגודל המשקיות הקטנות והבינוניות (1-29 ד'), מחברר, שהיו אלה הממדים יחיים ברוב מוחלט ממשקי כפרי המיעוטים הן בבקעת בית-כרם, הן בכפרי הגליל התחתון המערבי והן רי המיעוטים שבגליל העליון. השכיחויות עלו בכל המקרים על 50%. הוא הדין בבדיקת יחידות הגודל וקיות בשנת 1962: דגימות שנלקחו מכפרי הגליל התחתון והעליון גם יחד העלו רוב מוחלט למשקים ירים בתחומי 1-30 דונאם (ראה לוח 3).

לוח 3: התפלגות גדלי המשקים בגליל התחתון והעליון, 1962

בענה	דיר אל-אסד	מג'ד אל-כרם	נחף	סאג'ור	רמה	עין אל-אסד	בית-ג'ין
112	131	198	178	80	382	24	300
67	87.8	80.8	73.6	88.8	79.8	87.5	66.7

יאנוח	ג'ולס	כפרי-יאסיף	טח'נין	מכר
63	130	209	809	80
81	53.9	80.9	66	51.2

;

וספר המשקים המשפחתיים

חח המשקים בגודל 1-30 דונאם מכלל משקי הכפר.

לעיבוד: ממצאי הסקר והצעת פיתוח א', מש' החקלאות נצרת, 1963.

אוי לשים לב לממצע הארצי במגזר המיעוטים לשנת 1962: מתוך 14,340 משקים משפחתיים, נמצאו 7 משקים בתחומי יחידת הגודל הקרקעית 1-30 דונאם. באותם תחומי גדל נכנסו 79.3% מכלל ים (1081) בשש כפרי בקעת בית-כרם. אלו הן עובדות רבות משמעות, שכן מומחי משרד החקלאות בשעתם, כי רק משקים בסדרי גודל של 31 דונאם ויותר מאפשרים תכנון חקלאי מינימאלי בתנאי ית בעל לשם ייצוב מקור פרנסה עצמי. לוח 3 אינו חושף את התמונה במלואה, שכן התפלגויותיו מציגות לל השטחים לפי יחידות הגודל ולאו דווקא את השטחים המעובדים בפועל. אם להסתמך על הערכת החקלאות, הקובעת סף תחתון של 31 דונאם כגבול הכדאיות בחקלאות בעל, כי אז יש לבדוק את אחוז העיבוד בפועל ואחוזי הבעלות על החלקות מעל 31 דונאם. מבחר מוחוונים אלה לכפרי מיעוטים בגליל ן והעליון מוצג להלן בלוח 4.

לוח 4: אחוז שטחי העיבוד והבעלות על חלקות בנות + 31 דונאם (1962)

	בית-גן	יאנות	ג'ולס	כפר יאסיף	סח'נין	מג'ד אל-כרום	רמה	בענה
א	49.9	22.1	72.3	40.2	58.1	33.1	38.7	53.1
ב	68.3	36.9	84.4	61.2	76.1	41.4	61.0	63.3

מקרא: א = אחוז הבעלויות על החלקות מעל 31 דונאם מכלל הבעלויות הכפריות.
 ב = אחוז שטחי העיבוד מעל 31 דונאם מכלל שטחי העיבוד הכפריים.

המקור לעיבוד: ראה לוח 3.

הנתונים הללו מציגים כצפוי, את הפער ביחידות הגודל ההכרחיות (+ 31 דונאם) בין הבעלויות לבין שטחי העיבוד בפועל. בכל המקרים שנבדקו התברר, כי התפצלות הבעלויות גדולה יותר מהתפצלות יחידות העיבוד בסדרי הגודל השונים. על כן אין ספק, כי האחדת הבעלויות והטיית רוב הקרקעות המעובדות בכל הכפרים מעל לסף התחתון של אותם 31 דונאם, הם בחזקת תנאי הכרחי לתכנון חקלאות הבעל בכפרי המיעוטים בשני הגלילות.

6. סיכום

בריקת התהליכים, שחלו בשימושי הקרקע בקרב כפרי המיעוטים בגליל, מזויבת, כמובן, הודקת למשתנים נוספים, כגון — בחינת משקלה של האוכלוסייה המוגדרת כחקלאית בהשוואה לכלל אוכלוסיית הכפר, גדלה של המשפחה החקלאית, ההתפלגות התעסוקתית של כוח העבודה הכפרי בכלל והחקלאי בפרט, שיעורם של גילאי העבודה במגזר החקלאי לעומת המגזר הכלל כפרי והתמורות הכמותיות, שחלו בשטחים המעובדים בפועל. בריקות אלה חייבות להתבצע בממד של זמן כדי להעניק להן עומק דינאמי ורצף התפתחותי. אולם גם בלי להיכנס לעובי הקורה של משתנים נוספים, ברור ומחזור כבר עתה, כי תמונת המצב בחקלאות הבעל של כפרי המיעוטים בגליל ומגמות התפתחותה חייבות להביא בחשבון את ניתוחי חלקות הבעלות וחלקות העיבוד בהתייחס למשקים החקלאיים. ללא גורמים אלה — כל ניתוח רטרוספקטיבי ייצא לוקה בחסר.

מקורות נבחרים

1. נועם, מ': מיפקד החקלאות השני, 1949/50, חלק א'; פירסומים מיוחדים למ"ס, 1951.
2. בר, ג': מבוא לתולדות היחסים האגראריים במאה"ת, 1800—1970, ת"א, תשל"ב.
3. אסף, מ': היחסים בין ערבים ויהודים בא"י 1860—1948, ת"א, 1970.
4. בריגל, י': תפרוסת שימושי קרקע חקלאיים במזר וג'דידה, הגליל המערבי, ירושלים, 1967.
5. ארטן, י': מולכו, ש', התמורות בחקלאות בשני כפרים ערביים, ת"א, 1971.
6. משרד החקלאות, ממצאי סקר והצעת פיתוח א', המרכז המשותף לתכנון חקלאי התיישבותי, נצרת, 1963.
7. ישראל, ע': בקעת בית-כרם ויישוביה, גישה חבלית, חיפה, 1979.